

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program

Babos Ildikó

**Oláh cigány (vlax gypsy) folklór- és irodalmi metaforák kognitív szemantikai
elemzése**

PhD-értekezés tézisei

Konzulens: Dr. Andor József c. egyetemi tanár

Pécs, 2013

Bevezetés

Dolgozatom témájául oláh cigány (vlax gypsy) írott nyelvi metaforák és metonímiák kognitív szemantikai vizsgálatát választottam. Érdeklődésem azért fordult a nyelvudomány ezen ága felé, mert megítélésem szerint a kognitív megközelítés szolgáltatja a legtöbb információt az oláh cigány nyelv- és kultúrközösség etnikai tudatának megértéséhez – a magyarországi szociolingvisztika e tárgyú eredményeire támaszkodva.

Kutatásom célja volt rávilágítani arra, hogy a romani nyelv esetében a kultúra hogyan befolyásolja a metaforikus konceptualizációt, illetve melyek a metaforikus konceptualizáció kultúrspecifikus aspektusai. Azt kívántam feltárni, hogy írott nyelvi szövegek adatai szerint az oláh cigány nyelv- és kultúrközösség milyen közegből és élményekből meríti azokat a kifejezéseket, amelyeket egy másik dolog megértéséhez és kifejezéséhez használ, illetve milyen specifikus elemei vannak a szándékolt jelentés megjelenítésének.

Lakoff és Johnson (1980:6) szerint a metaforák az emberi analogikus gondolkodás megnyilvánulásai: olyan nyelvi képződmények, melyeknek az a célja, hogy kifejezzenek egyfajta dolgot egy másikkal a kifejezéseivel.

Paprotté és Dirven (1985) rámutatnak, hogy a metaforák nem pusztán pragmatikai szerepet játszanak a nyelvhasználatban, hanem új jelenségek létrehozásának eszközei is, egyúttal felhívják a figyelmet a mentális terek szerepére a konceptualizációban. Kiemelik az emlékképek, mentális forgatókönyvek szerepét, melyek tovább bővítik a személyes tapasztalatok (szándékok, érdekek, érzelmek) jelentőségét.

Dolgozatom a kognitív nyelvészet oldaláról közelíti meg a romani nyelv oláh cigány (vlax gypsy) dialektusát, amely tudományterület nyelv és gondolkodás összefüggéseit vizsgálja. Az oláh cigány (vlax gypsy) írott nyelvi metaforák kognitív szemantikai elemzésének segítségével választ kaphatunk nyelv és gondolkodás, illetve gondolkodás és életmód olyan összefüggéseire, melyek nem csak a nyelvudomány, hanem egyéb humán szakterületek számára is hasznosak lehetnek.

A korpusz

Dolgozatomban írott nyelvi anyagot vizsgálok, ennek forrásai két csoportba oszthatók.

A vizsgálat tárgya egyrészt Bari Károly *Az erdő anyja* címmel közzétett folklór- gyűjteményének oláh cigány (vlax gypsy) nyelvű szövegei. A kötet nyelvi anyagában különböző – az oláh cigány ághoz tartozó – dialektusok szerepelnek, ezért kiváló keresztmetszetet ad a magyarországi és erdélyi oláh cigány

nyelvjárásról. A Bari (1990) által publikált folklór nyelvi anyagban 180 metaforát azonosítottam; a forrásmunka lejegyzési módját változatlanul hagytam.

A vizsgált korpusz másik részét Magyarországon publikált szépirodalmi szövegek adják. A *Rom Som* (1995- 96), az *Amaro Drom* (1991- 2005) és a *Phralipe* (1990- 98) folyóiratok jelzett évfolyamainak romani nyelvű irodalmi anyagát dolgoztam fel. A szépirodalmi anyag műfaji szempontból sokrétű: prózai szövegek, versek és műfordítások egyaránt részét képezik. Szerzői között egyaránt szerepelnek magyarországi és más európai területről származó alkotók. A műfordítások eredeti szövegei nagyrészt magyar költők művei, de fellelhetőek az anyagban pl. spanyol, lengyel forrású szövegek is. A fordítók jellemzően magyarországi alkotók. Az irodalmi anyag keletkezését tekintve időben viszonylag elszórt. A szépirodalmi korpusz kiválasztásakor a fentiek mellett fontos szempont volt, hogy mennyiségében hasonló legyen a folklór alapú nyelvi anyagéhoz, tekintettel arra, hogy gyakorisági összehasonlításokat is teszek.

Kutatási kérdések

Dolgozatom egészét tekintve a következő kutatási kérdések fogalmazódnak meg:

- a./ Melyek a leggyakoribb forrás - és céltartományok az oláh cigány (vlax gypsy) nyelv írott változatában?
- b./ Mely metaforák egyetemesek és miért?
- c./ Mely metaforák kultúrspecifikusak és miért?

Az oláh cigány (vlax gypsy) dialektusban született irodalmi anyag vizsgálatának céljai következőkben foglalhatók össze:

- a./ Tematikájukban mutatnak- e különbséget az irodalmi metaforák a folklór korpusz átvitt értelmű kifejezéseikhez képest?
- b./ Az egyes témák előfordulási arányukat tekintve különböznek-e a folklór szövegek metaforáitól?
- c./ Milyen minőségi és mennyiségi jellemzői vannak a költői nyelvhasználat eszközeinek (kiterjesztés, kidolgozás, kritikus kérdezés, komponálás, megszemélyesítés, stb.) az oláh cigány (vlax gypsy) szépirodalomban?
- d./ Felfedezhetők- e kulturális sajátosságok az oláh cigány (vlax gypsy) szépirodalomban?

Hipotézisek

A kutatás megkezdésekor alapvető feltevésem az volt, hogy a folklór nyelvi anyag nem szó szerinti kifejezéseiben használt forrásfogalmak alapvetően

különböznek a sztenderd nyelvekben használtaktól. Összehasonlításként Kövecses (2005) és az általa idézett kutatások szolgálnak. Láthatóvá vált, hogy az oláh cigány nyelv anyanyelvi és kompetens beszélői alapvetően más tapasztalatok felhasználásával jelenítik meg a szándékolt jelentést és az is nyilvánvaló, hogy más szándékkal.

A folklór eredetű nyelvi anyag elemzését illetően három hipotézist állítottam fel:

1. Folklór szövegekről lévén szó, társadalmi tartalmakkal, mint céltartománnyal (társadalom, nemzet, politika, gazdaság, stb.) csekély mennyiségben találkozunk.
2. Az érzelmek konceptualizálása mennyiségében szignifikáns eltérést mutat az egyéb céltartományokétól; jellemzően többször jelenik meg a metaforikus konceptualizációban célként, mint a többi azonosított céltartomány.
3. Az emocionális tartalmak megjelenítésének módjai jellemző minőségi különbségeket mutatnak magyar és angol nyelvű példák eszközeihez viszonyítva (forrásfogalmak, tartományok, stb.)

Az irodalmi metaforák tekintetében nem állítottam fel hipotézist. Az e tárgykörbe tartozó kifejezések tekintetében érdeklődésem arra irányult, hogy az adatok vajon Nowotny (1965:72) és Pilkington (2000:89) eredményeit igazolják-e, melyek szerint az irodalmi metaforák különböznek az irodalmon kívüli metaforáktól és magasabb rendűek – kreatívabbak, újszerűbbek – azoknál? Esetlegesen Katz (1988) adatai igazolódnak, amelyek nem jeleznek jelentős különbségeket az irodalmi és nem irodalmi minták között.

A metaforikus és metonimikus jelentésszerkezetek előfordulásának arányát, illetve utóbbiak minőségi jellemzőit tekintve a következő előfeltevésekkel éltem:

1. Az oláh cigány (vlax gypsy) írott nyelvi folklór- és irodalmi anyag inkább metaforikus, mint metonimikus.
2. A specifikus fogalmi viszonyok *jellemzően kultúrspecifikusak*, különösen a folklór nyelvi anyagban.
3. Sem a közvetítő-, sem a céltentítások között nem találunk társadalmi és iparszerű tartalmakat (intézmény, irányító - irányított; termék - felhasználó stb.) sem az irodalmi, vagy kiváltképp a folklór korpuszban.

4. A folklór korpuszban jellemzően olyan közvetítő-, és céltentítások vannak jelen, melyek univerzális tapasztalatokon alapulnak és szerveződnek ugyanazon idealizált kognitív modellbe, –elsősorban: 'testrész az ember helyett', illetve 'hatás az ok helyett' – amennyiben autentikus tartalmakról van szó.

A téma vizsgálatának folyamata és módszere

1. A metaforák és metonimikus jelentésszerkezetek azonosítása

A kutatás első fázisában Bari Károly *Az erdő anyja* címmel közzétett folklórgyűjteményének oláh cigány (vlax gypsy) nyelvű szövegeiből gyűjtöttem ki a metaforikus és metonimikus kifejezéseket. A feldolgozás során mindvégig szem előtt tartottam a szövegek környezetét.

Második lépésként a Magyarországon publikált romani nyelvű szépirodalom lehetséges forrásait kutattam fel, majd a jelzett folyóiratok irodalmi szövegeiből jegyeztem fel a metaforákat és metonimákat – a kontextuális sajátosságok figyelembe vétele mellett.

2. A metaforák forrás- és céltartományainak azonosítása

Ezt követően mind a folklór eredetű, mind a szépirodalmi metaforákat forrás-, illetve céltartományaik szerint rendszereztem. A kutatásnak ebben a fázisában azokkal a metaforákkal foglalkoztam, amelyek forrás- és céltartománya 1. egy komponensből állt, 2. a forrás- és célfogalmak azonosítása nem okozott szemantikai nehézséget.

Azoknak a metaforáknak az elemzését, amelyeknek forrás- és/ vagy céltartománya 1. összetettnek, illetve 2. értelmezésében kérdésesnek bizonyult, a kutatás következő fázisára halasztottam.

3. A szemantikai aspektus

Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítottam a forrásfogalmak szimbolikájára.

„A szimbólumok saját kultúránk és valamennyi emberi civilizáció megismeréséhez elvezetnek, hiszen gondolkodásunk alapvető sajátossága a (jel)képek és analógiák használata. A környezet természeti jelenségei, élőlényei és maguk az ember teremtette tárgyak is a képalkotás alapszókinésébe tartoznak. Minden a világról alkotott tudás kifejezőjévé és érzéki szemléltetőjévé válhat.(...) Ugyanakkor a jelentések eltérései, az adott környezethez igazodó tartalmai egy-egy kulturális terület sajátosságait emelik ki.”¹

---

¹ Pál- Újvári (2001: 6)

A metaforák értelmezésekor egyrészt a szimbólumok általános tipológiája mentén elemeztem a metaforákat, másrészt azokat a specifikumokat szándékoztam feltárni, amelyek a metaforák jelentését befolyásolják, illetve sajátosan a romani nyelvre, az oláh cigány dialektusra jellemzőek. A metaforákban és metonimiákban előforduló, specifikus jelentéstartalmú kifejezések értelmezését anyanyelvi beszélőkre bízom.

4. *A metaforák célfogalmainak kidolgozottsága és kiterjedése*

A metaforák nemcsak univerzálisak, hanem egyúttal kultúrspecifikusak is. Dolgozatom egyik legfontosabb célja az volt, hogy a romani nyelvben megtaláljam ezeket a kifejezéseket és kísérletet tegyek kialakulásuk és megértésük magyarázatára.

Kövecses szerint a metaforák közötti kulturális különbségek a következő típusokba sorolhatók:

- egy adott fogalmi metafora vagy metonímia *kiterjedésének* különbségei egy adott céltartomány kapcsán
- a fogalmi metaforák és metonimiák egyedi *kidolgozottságának* különbségei egy adott céltartomány kapcsán
- egy adott céltartománnyal kapcsolatos metonimikus, illetve metaforikus folyamatok eltérő *hangsúlyozottsága* (Kövecses 2005: 187)

Ezeknek a különbségeknek a kognitív nyelvészet szerint két alapvető oka lehet:

- tágabb kulturális kontextus
- az adott kultúra természeti és fizikai környezete.

5. *A kulturális változatok kiemelése*

Fenti elemzési szempontok együttes figyelembe vételével vált lehetővé a kulturális változatok kiemelése.

Nyelvi tevékenységeinket a konceptuális rendszerre alapozzuk. Az új metaforák megváltoztatják a konceptuális rendszert: az észlelést/befogadást és a cselekvést, amelyekre a rendszer épül. A legtöbb kulturális változat úgy alakul ki, hogy új átvitt értelmű fogalmak jönnek létre és elvesznek a régié.

Lakoff és Johnson szerint (1980: 151- 153) a valóság emberi szempontjai kultúránként eltérőek, mivel a különböző kultúráknak különböző konceptuális rendszereik vannak. Egyúttal felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi valóság, amit a kultúra meghatároz, hat a fizikai valóságra. Amit az egyén – mint a kultúra

egy tagja – tükröz, az egyrészt az egyén társadalmi valóságának a terméke, másrészt annak módja, ahogyan élményeit formálja a fizikai világról.

Kultúra és metafora viszonyát tekintve is fontos megállapításokat tesznek, nevezetesen:

- Mindennapi metaforáink, akár kulturálisak, akár személyesek, részben rituálékban őrződnek meg.
- A rituális formák nélkülözhetetlen részei élménybázisunknak és kulturális - metaforikus rendszerünknek.
- Nem létezhet kultúra rítus nélkül.

Steen és Semino (2008: 238) szerint a metaforának az a szerepe a mondatban, hogy a konkrét jelentésről az átvitt értelemre irányítsa a figyelmet. Elméletük szerint a metaforák egyes részeinek különálló jelentései vannak, melyek legalább olyan fontos szerepet töltenek be a metaforikus konceptualizációban, mint a teljes kifejezés. Steen és Semino (2008: 238) egyúttal felhívják a figyelmet arra, hogy a metaforikus jelentést bármely mondatrész „kezdeményezheti”. Különösen igaz ez az irodalmi metaforák esetében, melyeknél kiemelten indokolt a részösszetevők külön vizsgálata.

Irodalmi szövegek metaforáinak további jellegzetessége, hogy az értelmezést a kontextus is meghatározhatja, szemben a mindennapi, illetve állandósult metaforákkal. A metaforikus mondat kapcsolatban áll a kontextussal és ebben a viszonyban a hagyományos metaforák átértékelődnek, illetve jelentésük módosulhat.

Dolgozatom céljai szempontjából kiemelt jelentőségű volt Steen és Semino (2008: 238) azon javaslata, amely szerint az irodalmi metaforák elemzése során figyelembe kell venni az átvitt értelmű kifejezések *közösségi - kulturális* jellemzőit.

Giora (2008: 156) szerint elegendő tudományos bizonyíték létezik arra nézve, hogy a metaforáknak nem az inkompatibilis, ún. literális (szó szerinti) jelentése az, ami minden esetben háttérbe szorul. A konceptualizáció során a kognitív folyamatok eldobhatnak/ elhagyhatnak irreleváns jelentéseket, tekintet nélkül arra, hogy figuratív vagy szó szerinti jelentésről van-e szó. Hasonlóképpen: nem csak az irreleváns szó szerint jelentés az, ami megtartásra kerül. Bizonyos esetekben a kontextuális folyamatok idézik elő, hogy megmarad az irreleváns jelentés, függetlenül attól, hogy szó szerinti vagy nem. A metafora azonban nem lehet inkoherens: kisebb mértékben vagy időnként a nem - szembeötlő jelentéseket nehéz integrálni az aktuálisan felépített reprezentációkhoz. Giora (2008) szerint a metafora olyan optimális (nyelvi) újítás, ami esztétikus; akár szó szerinti, akár átvitt értelmű.

6. *A metonimiákban szereplő közvetítő- és céleltitások azonosítása*

A metonimiák pontos elemzése érdekében Lakoff és Johnson (1980: 38), valamint Kövecses (2005: 148) tipológiáját együttesen alkalmaztam. A folklór-, illetve az irodalmi anyagban szereplő kifejezéseket szinkron vizsgáltam annak érdekében, hogy az esetleges specifikus tartalmak (idealizált kognitív modellek) láthatóvá váljanak.

Eredmények

1. *Forrástartományok a folklór eredetű és irodalmi metaforákban*

Mind a folklór -, mind az irodalmi szövegekben a *természeti tartalom* a leggyakrabban előforduló forrás a metaforikus konceptualizációban. Amíg azonban a folklór szövegekben más források is előfordulnak közel hasonló gyakorisággal, addig az irodalmi eredetű metaforákban a természeti tapasztalatok forrásként való megjelenése az átvitt értelmű kifejezésekben jellemzően magas: 64%.

A metaforikus konceptualizációban előforduló egyéb források nem mutatnak jellemző vonásokat sem a folklór eredetű, sem pedig az irodalmi szövegekben, a mennyiségi adatok további vizsgálata azonban szolgáltat adatokat a megismerést illetően.

Folklór eredetű szövegekben a természeti tartalmakat a természetfeletti jelenségek követik – egyszerű, azaz egy komponensű források esetén. (A két fogalomkör előfordulásának gyakorisága azonban nem mutat jelzésértékű különbséget.)

Tartalmi szempontból a **folklór** anyagban azonosított metaforák forrásai nagyrészt univerzálisak: természet, transzcendentális jelenségek, cselekvés, emberi test, világ. A folklórban a források – tartalmi szempontból – következő csoportját olyan források alkotják, amelyek bizonyos fokú specifikumot hordoznak: *út, arany, szív, vér*.²

Kognitív szempontból a folklór korpusz vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a halálhoz való viszonyulás szintén kultúrspecifikus: a fogalom lényegileg opcionális, tartalmilag nem kötött. Kiváltó oka – jelen korpusz adatai szerint – ugyanolyan arányban lehet fiziológiai, illetve érzelmi; azaz testi és lelki eredetű.

Az **irodalmi eredetű metaforákban** a természeti tapasztalatok forrásként való megjelenése jellemzően magas: 64 %. Minőségi - tartalmi szempontból megállapíthatjuk, hogy az a természeti tapasztalatok felhasználása a metaforikus

² bővebben ld. a 'kulturális változatok' alpont alatt

konceptualizációban *sokrétű*. Megítélésem szerint mindkét jellemző vonás a költői nyelvhasználat sajátosságának tekinthető.

Az '*emberi test*' és a '*szív*' forrású oláh cigány irodalmi metaforák nem mutatnak specifikus vonásokat. A '*cselekvés - szív*' összetett forrású kifejezések szintén univerzálisak: tartalmukban és értelmezésükben nem térnek el egyéb nyelvek költői/szépirodalmi szövegeitől.

Az egyéb cselekvés komponensű összetett forrású metaforák közül egyetemesek azok a változatok, amelyeknek másik forrása a *gondolat*, illetve az *élet*. A leginkább kidolgozott, három forrású irodalmi metaforák alapvetően univerzálisak.

2. *Céltartományok a folklór eredetű és irodalmi metaforákban*

A **szándékolt jelentés** tekintetében az adatok azt mutatják, hogy az állapotok kifejezésének igénye a legerőteljesebb a **folklór** eredetű szövegekben, ezen belül is jellemzően a negatív jelentéstartalmúaké, melyek aránya 50%. Az állapot – metaforák harmada minőségi szempontból semleges, illetve értelmezésük a kontextustól függ. Ez az adat arra utal, hogy a befogadónak nagy a mozgástere az értelmezést illetően. Feltételezésem szerint ez a jelenség a mindennapi diskurzusokban is jelen van. További adalék a szándékolt tartalom kifejezését illetően, hogy az *állapotok leírása a legváltozatosabb* a metaforikus konceptualizációban.

Az *eseményeket* konceptualizáló metaforákat – mennyiségi szempontból – az érzelmeket kifejező jelentésszerkezetek követik a folklór anyagban. Az *érzelme* kifejezésével kapcsolatos egyik hipotézisem abban állt, hogy jellemzően nagyobb arányban jelennek meg emocionális tartalmak a metaforikus konceptualizációban szándékolt tartalom formájában, mint egyéb céltartományok. Ezt a feltevést az adatok cáfolták.³

Az *időt* konceptualizáló folklór nyelvi példák jellemzően „idő - mozgó” metaforák: az idő mozog/ halad/dolgozik; linealitásában minden egyéb tényező, ember/tárgy, statikus.

A *vágyat* kifejező folklór metaforák alapvetően univerzálisak – autentikus szövegek keretei között; az *etikai tartalmak* konceptualizálásának hangsúlyos verbális aspektusa van.

³ Igazolódott viszont az előfeltevésem abban a tekintetben, hogy az emocionális tartalmak megjelenítésének módjai jellemző különbségeket mutatnak magyar és angol nyelvű példák eszközeihez viszonyítva (források, fogalmi tartományok, stb.). E megállapítás tartalmi részleteit a 4. alpontban közlöm.

A *halál* metaforikus kifejezése egyértelműen kultúrspecifikus az oláh cigány folklór szövegekben.

A *gondolatot/mentális tartalmakat* konceptualizáló folklór metaforák általában univerzálisak: azok a jelentésszerkezetek, amelyekben az ész a gondolat tartályaként funkcionál, tükörfordításai magyar nyelvű állandósult köznyelvi példák.

Az **irodalmi** metaforák között legnagyobb számban – ám nem jellemző arányban – olyan átvitt értelmű kifejezésekkel találkozunk, amelyek *etikai tartalmakat* konceptualizálnak.

A szépirodalmi metaforák második legnagyobb számú csoportját azok a jelentésszerkezetek alkotják, melyek *állapotot* konceptualizálnak, ezek között jellemzően magas azoknak a száma, amelyek *negatív állapotot* írnak le. Az irodalmi korpusz *változást* kifejező jelentésszerkezetei alapvetően irodalmi metaforák jellegzetességeit hordozzák.

A *pozitív érzelmeket* konceptualizáló irodalmi metaforák univerzálisak, közös vonásuk továbbá, hogy jellemzően a '*szív*' jelenik meg bennük forrásként. A negatív érzelmeket megjelenítő metaforákban *univerzális kifejezések* szerepelnek: jellemzően maga a negatív érzelem fogalma.

A *mentális tartalmakat* konceptualizáló költői metaforákban jellemzően a gondolat/ gondolkodás *csatornáit* „vesznek részt” a konceptualizációban: a '*duma*' és a '*vorba*' kifejezések, amelyek egyaránt használatosak 'beszéd' és 'szó' értelmezésben.⁴

A *vágyat* kifejező metaforák alapvetően univerzálisak; az emberi kapcsolatokat konceptualizáló kifejezések sajátos csoportot alkotnak az irodalmi szövegekben: jellemzően *autentikus fogalmi rendszereken alapuló költői metaforák*.

Az irodalmi korpusz *vallás* céltartományú metaforái a fogalom *etikai és szakrális* aspektusára helyezik a hangsúlyt: ez minden bizonnyal univerzális jelenség.

A *kommunikáció* konceptualizálása során – folklór metaforákhoz hasonlóan – a '*drót*' (*sirma*) mint kommunikációs csatorna van jelen.

3. A metaforák kidolgozottsága

Kidolgozottság tekintetében az azonosított **folklór** metaforák 62 százaléka összetett forrású.

⁴ A *vorba* kifejezés feltételez bizonyos gondolati tartalmat és kifejezési szándékot, míg a *duma* általában értelemmel nem rendelkező hangsor, tehát tulajdonképpen a beszédnek, mint fizikai aktusnak a képessége.

Folklór eredetű metaforák esetén a két komponensű források egyike jellemzően cselekvés, tehát ezek a kifejezések fogalmak, motívumok aktivitásának leírásával fejezik ki a szándékolt jelentést. Ezen szubsztanciák között a leggyakrabban – ám nem jellemzően magas számban – megjelenő tartalom a *transzcendencia*. Az e tárgykörbe tartozó metaforák tartalmilag nagyfokú változatosságot mutatnak.

Az összetett forrású metaforák között az előbbi csoportot azok a metaforák követik mennyiségi szempontból, amelyekben *emberi test/testrészt* aktivitásának kifejezésével konceptualizálódik a szándékolt jelentés. (Az előfordulás gyakorisága ezek esetében sem jelzés értékű.)

A '*cselekvés - természet*' összetett forrású folklór metaforák alapvetően univerzálisak, de találhatók közöttük olyan kifejezések, amelyek kulturális változatoknak tekinthetők.⁵ Mennyiségi szempontból a fenti csoportot azok a metaforák követik, amelyek *idő aktivitásával* fejezik ki a szándékolt jelentést. Véleményem szerint a '*cselekvés - idő*' forrású folklór metaforák *univerzális folklór metaforák*, többnyire a komponálás eszközével fejezik ki a szándékolt jelentést és jellemzően *változást* konceptualizálnak.

A '*cselekvés - szív*' forrású metaforák univerzálisak: a *szív* számos kultúrában az érzelmek kifejezésére használatos a metaforikus konceptualizációban.

Azok a folklór eredetű metaforák, amelyeknek forrása '*cselekvés - érzelem*' alapvetően univerzálisak, csakúgy, mint a '*szerencse - testrészt*' és a '*szerencse - rokoni kapcsolat*' forrású metaforikus kifejezések. Utóbbiak jelentése azonban a konceptualizációban módosul.

A három forrásfogalmú folklór metaforák közös jellemzője, hogy a bennük azonosított források valamelyike (átok, szerencse, kígyó) etnikai (többlet)jelentésű. Ilyen módon a teljes kifejezések is mutatnak bizonyos fokú specifikumot a metaforikus konceptualizációban.

A leginkább összetettek azok a metaforák, amelyek négy forrás egyidejű használatával fejezik ki a szándékolt jelentést. Véleményem szerint ezek a kifejezések inkább szürreálisak, mint etnikusak; bár kétségtelen, hogy ez a megállapítás is fontos információ lehet a megismerést illetően.

Irodalmi szövegekben az összetett forrású metaforák aránya 47% . Ezekben a kifejezésekben az aktivitás jellemzően természeti tartalommal, illetve az emberi testtel kapcsolódik össze a metaforikus konceptualizációban. Tartalmukban nem mutatnak speciális vonásokat: egyetemes tapasztalatok felhasználásával alkotott univerzális irodalmi metaforák.

⁵ bővebben ld. a 'kulturális változatok' alpont alatt

A 'cselekvés - érzélem' forrású kifejezések szemantikai jellemzőiket tekintve alapvetően univerzálisak.

A 'cselekvés - szív' összetett forrású irodalmi metaforák univerzálisak: tartalmukban és értelmezésükben nem térnek el egyéb nyelvek költői/szépirodalmi szövegeitől.

Az egyéb cselekvés komponensű összetett forrású metaforák közül univerzálisak azok a kifejezések, amelyeknek másik forrása *gondolat*, illetve *élet*.

A *természet komponensű*, összetett forrású irodalmi metaforák jellemzően univerzálisak: sem a konceptualizációban „részt vevő” fogalmak, sem pedig azok egymással való kapcsolata nem mutat specifikus vonásokat.

Az irodalmi korpuszban azonosított, két forrású metaforák közül univerzálisak azok a példák, amelyeknek egyik forrása 'szív', 'test/ testrészt' és 'élet'. Ennek a jelenségnek minden bizonnyal az az oka, hogy a kifejezésekben szereplő fogalmak jelentéstartalma, illetve a hozzájuk kapcsolódó tapasztalatok egyetemesek. A leginkább kidolgozott, három forrású irodalmi metaforák alapvetően univerzálisak.

4. Kulturális változatok az írott nyelvi folklór- és irodalmi metaforákban

Folklór eredetű szövegekben az univerzális természeti tartalmakat a *természetfeletti jelenségek* követik – egyszerű, azaz egy komponensű források esetén. Tartalmi szempontból az *átok*, mint transzcendens fogalom *kultúrspecifikus*; ilyen módon a kifejezések is, amelyekben ez szerepel.

A folklór metaforák forrásainak jellemző csoportjait olyan kifejezések alkotják, amelyek bizonyos fokú specifikumot hordoznak: *út, arany, szív, vér*. Ezeknek a fogalmaknak – azon túl, hogy etnikai többletjelentéssel bírnak – kiemelt szerepük van a metaforikus konceptualizációban és ezzel együtt az etnikai tudatban. Véleményem szerint ezek a szimbolikus fogalmak az oláh cigány népcsoport etnopszichológiai és életmódbeli sajátosságaira utalnak.

A cselekvés, mint forrástartomány univerzális, azonban az oláh cigány 'cselekvés' forrású folklór metaforákban az egyes tartalmi elemek egyidejű megjelenése, illetve sajátos összekapcsolása a metaforikus konceptualizációban *kultúrspecifikus* jellegzetességeket mutat.

Az univerzális 'emberi test' forrás etnikai többletjelentéssel bővül az egyes elemek *specifikus összekapcsolása révén*.

A 'világ' forrású kifejezések közül azokat a példákat tekinthetjük kulturális változatoknak, amelyekben a 'szerencse' fogalma a 'világ' szubsztanciájával egyidejűleg jelenik meg.

Az 'út' és az 'arany' forrású oláh cigány folklór metaforák esetében alapvetően univerzális forrásokkal állunk szemben, megjelenésük és szerepük a

metaforikus konceptualizációban azonban két specifikus vonást mutat: 1. megítélésem szerint forrásként való megjelenésük aránya magas, 2. kulturális többlettartalmuk abból adódik, hogy *hangsúlyossá teszik a szándékolt jelentést*.

Hasonlóképpen értelmezhető a 'szív' és 'vér' forrású folklór metaforák: alapvetően univerzálisak, ám egyes példák kultúrspecifikus vonásokat mutatnak, melyek abban állnak, hogy e források szerepe a konceptualizációban a szándékolt jelentés mélységének és/ vagy intenzitásának kifejezése.

Kulturális változatok felé mutatnak viszont azok az **irodalmi** metaforák, amelyeknek forrásfogalma az 'út'. A fogalom az azonosított hat kifejezés közül négyben birtokos -, vagy határozói szerkezetben szerepel. Megítélésem szerint ez a jelenség kognitív szempontból *pozitív viszonyulást*, bizonyos esetekben *azonosulást* fejez ki. Találhatók az irodalmi anyagban olyan 'út' forrású metaforák, amelyek univerzálisak, ám nagyobb hányaduk – jelen korpusz adatai szerint mintegy kétharmad részük – *etnikai többlettartalommal* bír.

Hasonlóképpen mutatnak *kultúrspecifikus* vonásokat bizonyos transzcendentális forrású irodalmi metaforák. Sajátosságukat az adja, hogy 1. etnikus jelentéstartalmú kifejezéseket (pl. *pusztulat*) emelnek be a metaforikus konceptualizációba, 2. a szegénység élményét összekapcsolják a transzcendenciával.

Autentikus szövegekben a **megjelenített tartalom** elsősorban esemény, azon belül is jellemzően állapot. Véleményem szerint ezek a kifejezések specifikusak abban a tekintetben, hogy jellemzően *teljes értékűek, sok esetben visszafordíthatatlanok*. A semleges állapotokat konceptualizáló folklór metaforák általában erőteljes nyelvi képekkel írják le a szándékolt jelentést, a konceptualizációban azonban a befogadóra „bízzák” a megértés emocionális aspektusát.

Jellemzően az 'arany-' (főnév és melléknév) a forrása a pozitív állapotokat kifejező metaforáknak. Ebben a tekintetben specifikusak, tartalmukban, szemantikailag azonban univerzálisnak tekinthetőek.

A *változást* konceptualizáló metaforák kultúrspecifikus mivolta abban rejlik, hogy ezekben a kifejezésekben legnagyobb mennyiségben olyan igék szerepelnek, amelyek jelentéstani szempontból történésfogalmak. Kognitív szempontból ez a tény arra enged következtetni, hogy a változás az alany aktív közreműködése nélkül „történik”.

A cselekvést konceptualizáló metaforák egy markáns csoportját megítélésem szerint olyan jelentésszerkezetek alkotják, amelyek mentális cselekvést fejeznek ki. Ilyen módon az oláh cigány folklór metaforákban „benne rejlik” az a felismerés, hogy a gondolati tartalmak közvetítése aktivitást/ változást idéz elő.

Az eseményeket konceptualizáló metaforákat – mennyiségi szempontból – az érzelmeket kifejező jelentésszerkezetek követik a folklór anyagban. Ezeknek a metaforáknak egyik jellegzetessége az, hogy a *térdimenziók* – magyar nyelvű folklór példákhoz viszonyítva – sajátosan, némely esetekben ellentétesen nyilvánulnak meg. További kultúrspecifikus vonásuk az, hogy amennyiben *élőlény* tartományának segítségével konceptualizálják a szándékolt jelentést, úgy jellemzően a *kígyó (sap)* jelenik meg forrásként. Az emocionális tartalmakat kifejező metaforák között található egy olyan jelentésszerkezet, amelyben a fehér szín sajátos módon a *félelem* érzelemhez társul. Pozitív érzelmek konceptualizálásának sajátossága oláh cigány folklór metaforákban az *eszik (xal)*, *nyal (charel)*, *csókol (chumidel)* igék jelenléte, illetve a *vér (rat)* forrásként való megjelenése. A negatív érzelmeket kifejező nyelvi képek közül azok a kifejezések tekinthetőek kulturális változatoknak, amelyekben: 1. megjelenik az evés motívuma, 2. olyan fogalmak szerepelnek bennük, amelyek részben (*átok*) vagy egészében (*prikezhija*)⁶ specifikusak.

Az *időt* konceptualizáló folklór nyelvi példák jellemzően „idő - mozgó” metaforák: az idő mozog/halad/dolgozik; linearitásában minden egyéb tényező, ember/tárgy, statikus. Kognitív szempontból ez a megállapítás arra enged következtetni, hogy a fogalomban benne rejlik a változás, természeténél fogva.

A *vágyat* kifejező folklór metaforák közül specifikumoknak azok a példák tekinthetőek, amelyekben az *átok (armaj)* és a *szerencse (baxt)* etnikai többletjelentéssel rendelkező fogalmak jelen vannak a metaforikus kifejezésekben. Megítélésem szerint az ilyen kifejezések a vágy/ kívánság két pólusát jelenítik meg a konceptualizációban – csakúgy, mint maguk a fogalmak szemantikailag a mindennapi diskurzusokban. Ez a két, etnikai többletjelentést magában hordozó fogalom – hatása okán – egyúttal *státuszt* jelez oláh cigány közösségekben.

A vizsgált folklór korpusz adatai arra utalnak, hogy az etikai rendszernek hangsúlyos *verbális* aspektusa van. Természetéről a metaforákban két további információ rejlik: az erkölcs részben *természetfeletti* erőből eredeztethető; az etikai tartalmaknak létezik *érzelmi* aspektusa is.

A *halál* metaforikus kifejezése egyértelműen kultúrspecifikus az oláh cigány folklór szövegekben; az alábbi jellegzetes vonások legalább valamelyikét

---

⁶ „Mind a 'baxt', mind a 'prikezhija' fontos fogalmak a romák hitének megértéséhez és mindkettő kapcsolatban van természetfeletti tartalmakkal. A 'baxt' (szerencse) és az egészség – melyek tulajdonképpen szinonimák – istennel (Del) vannak kapcsolatban. Ha valakinek jó egészsége van, birtokában van a 'baxt'-nak; ha valaki beteg, a 'prikezhija' - től szenved. Bizonyos tárgyak, hangulatok, ételek, cselekvések és színek is előidézhetik a 'baxt' - ot, vagy a 'prikezhija' -t.” (Sutherland, 1975: 282, fordítás tőlem)

minden azonosított metafora mutatja: 1. a halál fogalma lényegileg opcionális, 2. az érzelmek konceptualizálásához hasonlóan a halál kifejezése során is nagy hangsúllyal jelenik meg az evés motívuma, 3. az egyes tartalmi elemek egyidejű megjelenése, illetve sajátos összekapcsolása a metaforikus konceptualizációban *kultúrspecifikus* jellegzetességeket mutat.

Kognitív szempontból a mentális tartalmak konceptualizálásának sajátosságai a *gondolat cselekvés* ekvivalenciával írhatóak le.

Az **irodalmi** metaforák között legnagyobb számban – ám nem jellemző arányban – olyan átvitt értelmű kifejezésekkel találkozunk, amelyek *etikai tartalmakat* konceptualizálnak. A szépirodalmi forrásokból származó, erkölcsi tartalmakat konceptualizáló metaforák sajátos vonása, hogy alapvetően olyan tartalmak jelennek meg bennük, amelyek az oláh cigány (vlax gypsy) folklórban az etikával kapcsolatos gondolkodás alappillérei: *az etikai tartalmak belsővé tétele, bűn - bűnbocsánat, becsület, együttélési normák betartása*.

Az irodalmi szövegekben az állapotok konceptualizálása – minőségi szempontból – hasonlóságot mutat a folklór korpusz jellemzőivel: *változatos és sokrétű*. Az állapotok átvitt értelmű kifejezése *univerzális és specifikus* módon egyaránt történik, a két módus előfordulásának gyakorisága nem mutat szignifikáns különbséget. Jellemzően természeti jelenségekből „merítenek” az univerzális változatok; a kultúrspecifikus példák jelzés értékű forrása a *'shingalo'* (rendőr/ csendőr) kifejezés. A fogalom autoritás- személyt jelöl, egyúttal a nem roma etikai és társadalmi rendszer szimbóluma. Fontos információt hordoz a többségi társadalomhoz való viszonyulást illetően, hogy e specifikus metaforák negatív (lét)állapotot konceptualizálnak.

A folklór korpusz adataihoz hasonlóan a szépirodalmi anyagban is – az émociók konceptualizálásának tárgykörénél maradván – a *negatív érzelmek kidolgozottabbak*, mint az elfogadó/ pozitív érzelmek, egyúttal specifikus vonásokat is mutatnak. A kulturális változatok tartalmi lényege abban áll, hogy a *'pustija'* (pusztulat), *'lzhavo'* (szégyen) kiterjedt jelentéstartalmú fogalmakat vonják be a metaforikus konceptualizációba. A két kifejezés a mindennapi diskurzusokban az erkölcsi - érzelmi jelentéstartalmú kifejezések negatív végpontján helyezkedik el.

Az esemény - érzelem összetett céltartományú irodalmi metaforák esetében is gyakori a *'briga'* (bánat) negatív jelentéstartalmú émoció megjelenése és kifejezése – az e tárgykörbe tartozó folklór metaforák tartalmi sajátosságaihoz hasonlóan. További jellegzetessége az émociókat és állapotokat egyidejűleg konceptualizáló kifejezéseknek a *mobilitás/ aktivitás*, illetve a *perspektívitás*. Ezek a tartalmi sajátosságok egyúttal az érzelmi állapotok kialakulásáról és természetéről való gondolkodást, illetve a hozzájuk való viszonyulást is tükrözik.

Az állapotot és etnikai tudatot egyidejűleg konceptualizáló metaforák az identitás kifejezésén túl átvitt értelmű utalásokat tartalmaznak az oláh cigány népcsoport *aktuális etnopszichológiai helyzetére*. A társadalmi/ mentális állapot kifejezése *jellemzően autentikus tartalmak* bevonásával történik, a konceptualizáció további jellemző eszköze az 'út' (*drom*).

Az etikai tartalmakkal egyidejűleg megjelenített céltartalmak az erkölcsről való gondolkodás *kultúrspecifikus aspektusait mutatják: gondolat, érzelem, szerencse*.

5. *Idealizált kognitív modellek az oláh cigány (vlax gypsy) írott nyelvi metonímiákban*

Autentikus szövegek metonimikus kifejezéseinek közvetítő entitásai az emberi lét (bizonyos értelemben az emberré válás) alapvető és univerzális *fizikai, funkcionális és szociális* tapasztalatait tükrözik. Ez a nyelvi jelenség – folklór szövegek keretei között – nagy valószínűséggel egyetemes. Megítélésem szerint az eszközök közül a 'kés' és a 'kard' kizárólagos megjelenése, illetve a testrészek közül a 'csont' jellemző mennyiségi túlsúlya *kultúrspecifikus*. Céleltitásaikat tekintve magát az *embert*, illetve az emberi lét alapvető tapasztalatait (*halál, társadalom*) konceptualizálják. Az '*ember*' céleltitásnak a 'csont' szervvel, illetve a '*halál*' fogalmának a 'kés' és a 'kard' eszközökkel történő interpretálása *kultúrspecifikus*.

Az **irodalmi eredetű metonímiákban** a közvetítő entitások kizárólag fémek, illetve abból készült tárgyak. Nem tudható azonban, hogy ez az érdekes nyelvi jelenség specifikusnak értékelhető-e. Erre a kérdésre más nyelvek irodalmi szövegeinek ez irányú összehasonlító vizsgálata és/ vagy oláh cigány köznyelvi szövegek ilyen profilú elemzése (a céleltításokat alapul véve) adhat adekvát választ.

Az oláh cigány irodalmi nyelvben azonosított metonímiák céleltításai a következők: *erőszakos cselekvés, kommunikáció, fogva tartás/ akadályozottság*. Ezek mindegyikét *fémek*, mint közvetítő entitások jelenítik meg a konceptualizációban. Megítélésem szerint a szépirodalmi eredetű *idealizált kognitív modellekben* a hatalom, az erő és a gazdagság szimbólumrendszerei jutnak kifejezésre.

A dolgozat egészének eredményei a következőkben foglalhatók össze:

1. A romani nyelv oláh cigány (vlax gypsy) dialektusa – írott nyelvi korpusz adatai szerint – alapvetően metaforikus. Sokkal inkább jellemző a fogalmak ilyen jellegű kiterjesztése, mint a metonimikus szóhasználat.
2. Írott nyelvi korpusz adatai szerint az oláh cigány (vlax gypsy) folklór metaforikusabb, mint az irodalmi nyelv.
3. Az oláh cigány (vlax gypsy) folklór kultúrspecifikusabb, mint az irodalmi nyelv.

Terveim szerint a metaforikus gondolkodás kognitív sajátosságainak feltárását a jövőben beszélt nyelvi kutatás teszi teljessé.

A tézisekben hivatkozott irodalom

- Amaro Drom** (roma lap) 1991- 2005 teljes évf. és szám Amaro Drom - Ember az emberért Alapítvány, Budapest
- Bari, K.** 1990. *Az erdő anyja Cigány népmesék és néphagyományok*. Budapest: Gondolat
- Giora, R.** 2008. *Is Metaphor Unique?* In.: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Gibbs, R. W. (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 143- 160.
- Katz, A. - Paivio, A.- Marshark, M.- Clark, J.** 1988. Norms for 204 literary and 260 non- literary metaphors on psychological dimensions. *Metaphor and Symbolic Activity*, 3, 191- 214.
- Kövecses, Z.** 2005a. *A metafora*. Budapest: Typotex
- Kövecses, Z.** 2005b. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge – New York: Cambridge University Press
- Kövecses, Z.** 2006a. *Language, Mind and Culture*. New York: Oxford University Press
- Kövecses, Z.** 2006b. A fogalmi metaforák elmélete és az elmélet kritikája. *Világosság* 8-9-10: 87-97.
- Lakoff, G.- Johnson, M.** 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: The University of Chicago Press
- Nowotny, W.** 1965. *The language poets use*. London: The Athlone Press

- Pál, J. - Újvári, E.** 2001. *Szimbólumtár (Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából)*. Budapest: Balassi Kiadó
- Paprotté, W.- Dirven, R.** 1985. *The Ubiquity of Metaphor, Metaphor in Language and Thought*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
- Phralipe** (cigány irodalmi és közéleti folyóirat) 1990- 98 teljes évf. és szám
Phralipe (Testvériség) Budapest, Független Cigány Szervezet
- Pilkington, A.** 2000. *Poetic effects: A relevance theory perspective*. Amsterdam: John Benjamins
- Rom Som** (cigány anyanyelvi, tudományos, művészeti, kulturális, vallási és pedagógiai folyóirat: romanya dejaka shibako, zhanmasko, articko, kulturalno, svuncimasko thaj pedagogijako lil) 1995- 96 évf. teljes szám, Budapest: Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület: Hátrányos Helyzetű Fiatalok Életmód és Szabadidő Szövetsége.
- Sutherland, A.** 1975. *Gypsies: The Hidden Americans*. New York: Taylor & Francis
- Steen, G. - Semino, E.** 2008. Metaphor in literature. *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 232- 246.

A szerzőnek a témában megjelent publikációi

- Babos Ildikó** 2002. Metaforikus és metonimikus jelentésszerkezetek a romani nyelvben.
Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 10. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK, Romológiai Tanszék, 25-27.
- Babos Ildikó** 2010. Metaforaértelmezési modellek és kapcsolatuk a romani nyelvvel. *Alkalmazott nyelvészeti közlemények* 5 (1), 21-27.
- Babos Ildikó** 2011.a A tér doménjének szerepe a romani (cigány) nyelvű folklór szövegek metaforáiban. *Szaknyelvoktatás és multikulturalitás* Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 133-140.
- Babos Ildikó** 2011.b. Forrástartományok a romani nyelvű folklór szövegek metaforáiban.
Hungarológiai Évkönyv 12 (1) Pécs: Dialóg Campus, 49-56.
- Babos Ildikó** 2012. Állapot - metaforák romani nyelvű folklór szövegekben.
Alkalmazott Nyelvtudomány, közlésre elfogadva